

Dějiny literatury jinak. Normalizace a samizdat¹

Michael Špirit

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
michael.spirit@ff.cuni.cz

SYNOPSIS

A History of Literature Done Differently: Normalisation and Samizdat

The post-1989 literary-historical narrative that is found in certain literary handbooks distinguishes the phenomenon of *samizdat* during the 1970s and 1980s as a special case in the circulation of literature, treating it as a separate phenomenon from conventional literature and its dissemination, which goes from publishing to printing, then to distribution and the bookstore. This article presents an outline for considering samizdat as a kind of normality in the context of political totalitarianism, which claims on one hand to protect normality by ‘normalising’ the social environment, yet by doing so brings about the violent reversal of normal conditions.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEYWORDS

Dějiny literatury; samizdat; normalizace; tištěné vydání / 1970s and 1980s; publishing; distribution; bookstores; normalisation

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366680.2020.3.14>

Konstatování o třech proudech nebo větvích české literatury – tištěné tzv. oficiálně, vydávané v exilových nakladatelstvích a šířené ve strojopisech na území Československa – a potřeba jejich sjednocení patřily k nejčastějším tématům rozprav o literatuře nejen v prvních měsících roku 1990, ale opatrně prosakovaly ještě před zhroutilím komunistického režimu do cenzurovaného prostoru některých tištěných periodik. Od zimy/jara 1990 je přitom provázely proměnlivě relevantní informace o dvou proudech českého písemnictví, které běžná širší veřejnost neznala, tedy literatuře exilové a samizdatové. V deníku *Lidové noviny* vycházel slovníkářský cyklus *Abeceda zapovězených* (srov. Mazáčová 1991), v týdeníku *Tvar* (přejmenovaném z bývalého *Kmene*) byl na pokračování publikován *Slovník první pomoci*, série biografických medailonů vycházející především ze samizdatového, resp. torontského *Slovníku českých spisovatelů*.

1 Tato práce vznikla za podpory projektu Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj. The work was supported by the European Regional Development Fund-Project „Creativity and Adaptability as Conditions of the Success of Europe in an Interrelated World“ (No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734).

V novinách a časopisech se vedle toho objevovala záplava rozhovorů, retrospektiv, přehledů o tvůrcích a jejich dílech, které totalitní moc do konce roku 1989 potlačovala. Postupně se začaly objevovat knižní publikace, jejichž obsahem byla různě strukturovaná zpráva o samizdatové a exilové produkci: samizdatový/torontský slovník, po jehož vydání volala veřejnost nejen odborná, vyšel s vrocením 1991 o rok později jako *Slovník zakázaných autorů 1948–1980*; disertace vídeňské bohemistky Johanny Posset *Česká samizdatová periodika 1968–1989* byla vydána v roce 1993, rok nato byla sestavena výběrová bibliografie knih a článků *Česká nezávislá literatura v ohlasech*, která přinášela soupis recepce od roku 1990 na knihy, které komunistická moc před rokem 1989 proskribovala, v roce 1995 představily žeň českých exilových nakladatelství hned dvě příručky, Jiřího Gruntoráda *Katalog knih českého exilu 1948–1994* (anotovaný soupis titulů dle abecedy autorů) a Aleše Zacha *Knih a český exil 1949–1990* (strukturovaný dle abecedně řazených exilových nakladatelských domů). Čtvrtletník *Kritický sborník*, který vycházel od roku 1981 samizdatově, přinášel v každém ze svých čtyř tištěných čísel po roce 1990 bibliografický soupis knižních řad nebo periodik vydávaných v předchozím dvacetiletí strojopisně.²

Parola o sjednocování nebo sdružování oněch tří větví české literatury přitom jakoby v rozpravě o literatuře pozbyla smyslu – každopádně přestala být připomínána –, scelující pohled na písemnictví v předchozím cca půlstoletí se stal inherentním, samozřejmě obsaženým předpokladem při zacházení s nejnovější, resp. nedávnou literaturou. Dotud zapovídané tituly byly postupně vydávány, informace biografické, bibliografické a přehledové přibývaly a zdálo se, že k splynutí tří proudů literatury dochází prostou juxtapozicí dodatečně zpracovávaného materiálu s tištěnou produkcí, jež se do konce roku 1989 šířila takříkajíc normální cestou. V tehdejší Československu to znamenalo infrastrukturu sice paranoicky dohlíženou, cenzurovanou, zúženou, ale to, co jejími kanály prošlo, bylo běžnému čtenáři – a tedy i literárnímu historikovi – dostupné v knihkupectvích nebo ve veřejných knihovnách.

První příručka, jejíž obsahem byl celek literatury uplynulého půlstoletí, však ukázala, že výše zmíněný předpoklad zas tak obecně sdílen nebyl. *Slovník českých spisovatelů po roce 1945* (vydaný ve dvou dílech 1995 a 1998) sice ve svém hesláři³ autory bývalých tří linií literatury integroval, ale písemnictví rozbité komunistickým režimem na různé druhy výroby a šíření knih a časopisů v jednotlivých heslech jako jeden celek nepodával, nýbrž dělicí hranice naopak fixoval. Samizdatové počiny totiž slovník evidoval jen ve „výkladové“ části hesla, ale nikoli v bibliografickém soupisu děl, který měl být úplný (výstupy exilových nakladatelství přitom bibliografie zahrnovala). *Slovník českých spisovatelů po roce 1945* – převedený mezitím do elektronické podoby a zahrnující další dílčí nově realizované příručky coby *Slovník české literatury po roce 1945* – je sice průběžně revidován a aktualizován, ale ono vydělení netištěné produkce zachovává, a vykazuje vlastnost, která se ze čtvrtstoletého odstupu a při soustavném zacházení s ním jeví jako nejnápadnější a která programem autorského kolektivu jistě nebyla: je de facto slovníkem tištěné literatury daného období.

2 Zastavili jsme se v polovině 90. let 20. století, ale výzkum samizdatové a exilové literatury přirozeně pokračoval.

3 Jeho výběrovost a disproporčnost ponechme nyní pro náš zájem stranou jako vedlejší. Ke komplexnímu zhodnocení prvního dílu *Slovníku* srov. Dětáková 1996.

Není to nezajímavá zpráva, ale i když postihuje většinu literární tvorby, je stále dílčí. Neinformuje o plynutí literatury jako specifického umělého tvaru – lhostejno, zda vlivného nebo opomíjeného, originálního nebo epigonského apod. –, nýbrž mapuje písemnictví na základě něčeho vnějšího, a to podle druhu „nosičů“, na nichž byly knihy a časopisy šířeny. V analogickém duchu (redakční a autorský tým byl do značné míry identický) byly o deset let později koncipovány čtyřdílné *Dějiny české literatury 1945–1989*.

Za problematickou pokládám jejich koncepci jako celek, ale to je teď nedůležité. Soustředme se jen na čtvrtý díl těchto *Dějin*, představující léta 1969–1989, která jsou pro téma samizdatu, tedy organizovaného šíření strojopisné tvorby během takřčečné normalizace, úhlavní. Kapitola o poezii je členěna na tvorbu v exilu a samizdatu, underground, surrealismus, na „poezii ve službách režimu“, na tzv. pětatřicátníky, poezii „na okraji“, na publikační návraty a na písničkáře. Pasáže o próze jsou děleny obdobně. Pod návěštím „Próza v konfliktu s komunistickou mocí“ je pojednáno písemnictví exilové a samizdatové, zatímco produkce tištěná na území ČSSR je rozdělena do kapitol o sloupech normalizace, o těch, kdo lavírovali, kteří „respektovali hranice možného a povoleného“, kteří se inspirovali dávnou historií, a o prózách „předznamenávajících budoucí poetiky“.

Nemluvím o kvalitě napsání a redigování *Dějin*, ale o tom, co říkají svou kompozicí. Kromě toho, že se jednotlivé okruhy vyčleňují na základě vzájemně nesouměřitelných hledisek, vyvstává zde v oblasti literárnědruhového rastru jako hlavní kritérium vztah písničkáře k totalitní moci a odtud odvozená volba „nosiče“ literárního textu. Nevytváří se syntéza, pohled, který by integroval to, co bylo vnějšně rozděleno, nýbrž se naopak toto dělení – úmorně enumerativním způsobem – paradoxně upevňuje. „Paradoxně“ proto, že intencí autorského a redakčního kolektivu bylo zjevně sepsat kompendium, v němž by se půlstoletí politickomocensky destruované literatury podalo bez zámlk, vynechávek a především jako jistý celek.

Ve struktuře, kde ohled na povahu „nosiče“ literárního textu dominuje, zaniká nebo je rozmývána vlastní, specifická situace literární estetiky 70. a 80. let 20. století s jejími rozličnými odstíny. Pokouším se pracovat s *Dějiny* při univerzitní výuce – mohu-li si dovolit osobní odbočku – a neproduktivnost takto rozvrženého výkladu se rok od roku stává zjevnější: studující nechápou, proč se na desítkách stran oznamuje suspektnost, resp. nezajímavost, beznadějná netalentovanost literárního výrazu, který je přímo nebo implicitně „žadán“ ideologickou objednávkou s cenzurní podporou v zádech, ale pro jeho popis se přitom volí neutralizující oborová hantýrka, která je s to nerozlišujícím způsobem pojmenovat cokoli. Jediná živější reakce, kterou takto napsané *Dějiny* vyvolávají, je hlasitý smích při předčítání nejružnějších pasáží.

To vše je důsledek postupu, který zjednodušeně řečeno vnímá literaturu tištěnou před rokem 1989 jako normalitu, lhostejno, zda více nebo méně povedenou či nepovedenou, a samizdat vystavuje jako výchylku. Po sestavení dvou autoritativních příruček – slovníku a dějin literatury – se přistoupilo k podrobnému mapování samizdatových počínů, a výsledkem není jen encyklopedie *Český literární samizdat 1949–1989* (2018), ale také trvalé vyčlenění fenoménu samizdat coby samostatné jednotky z přemýšlení o literatuře jako celku, a tedy zřejmě definitivní konec nadějí na svedení tří proudů české literatury před rokem 1989 do jednoho ústí.

Je jistě zajímavé věnovat mnoho stránek otázkám po tom, co vlastně samizdat je, jaké jsou jeho hranice, jak ho terminologicky precizovat atp. Ve skutečnosti ale – od-

hlédnuto od okrajových jevů a přehledné enumerace – v základním poznání a popsání literatury šířené svépomocnou strojopisnou cestou a sankcionované Státní bezpečností se oproti první polovině 90. let nijak zásadně nepokročilo, resp. pokročit ani nemohlo: Úvahy o zdánlivě nehotovém-hotovém textu, aktu polozveřejnění či zveřejnění doceleném, o komunikaci torzovitě či úplně, míře redigovanosti apod. snad nepřínáležejí jen strojopisně šířené literatuře, ale jistě také písemnictví tištěnému, notabene v režimu politické totality a cenzury. Jinými slovy: Knihy vydávané státními nakladatelstvími v letech 1948–1989 nejsou o nic „normálnější“ nebo „standardnější“ než texty svými původci dokončené a puštěné do oběhu strojopisného (z hlediska státní moci ilegálního), dokonce bych řekl, že vzhledem ke kategorii svobody jako otevřenosti nebo odkrytosti jsoucna je věc samizdatu v 70. a 80. letech 20. století „normálnější“ než publikace v Československém spisovateli nebo v Nakladatelství Svoboda.

A to mě konečně přivádí k závěrečné tezi: Výzkum literatury po roce 1969 by se mohl jako z jednoho z výchozích bodů ubírat od pojmenování jedinečné situace, která normálně bývá vzhledem k umělecké slovesné tvorbě derivátní. Nepíše se proto, že vnitřní psychické, emocionální nebo volní procesy, které jsou těžko dokladovatelné, spustí v člověku záhadný mechanismus, jenž nedovoluje nepsat, nýbrž proto, že se „někdo dívá“. Nezáleží na tom, zda je to pohled drába, objektu erotické touhy nebo hladových dětí. Formuluji záměrně triviálně a uvědomuji si, že ty dva mody psaní – nutného a pekuniárního – nelze exaktně vystopovat a doložit. Jsem ale přesvědčen, že reflexe literatury 70. a 80. let na tento způsob by byla nesrovnatelně užitečnější než dosavadní trpné pokusy.

LITERATURA

Dějiny české literatury 1945–1989. I–IV. Ed.

Pavel Janoušek. Academia, Praha 2007–2008.

Děťáková, Zuzana: Slovník jednoho kolektivu.

Kritická Příloha Revolver Revue, 1996, č. 5, s. 26–45; též <<http://www.bubinekrevolveru.cz/slovník-jednoho-kolektivu> [22. 10. 2020]>

Česká nezávislá literatura v ohlasech. Výbě-

rová bibliografie knih a článků od roku 1990.

Eds. František Knopp, Jiří Mika, Jan Wiendl. Primus, Praha 1994.

Český literární samizdat: 1949–1989. Edice,

časopisy, sborníky. Napsali Michal Příbání a kol. Academia, Praha 2018.

Gruntorád, Jiří: Katalog knih českého exilu

1948–1994. Libri prohibiti – Primus, Praha 1995.

Mazáčová, Stanislava: Něco na způsob slovníku. *Literární noviny* 2, 1991, č. 45.

Posset, Johanna: Česká samizdatová periodika 1968–1989. Přel. Zbyněk Petráček. Továrna na sítotisk – Společnost pro reklamu a tisk R & T, [Brno] [1993].

Slovník českých spisovatelů. Pokus o re-

konstrukci dějin české literatury 1948–78.

Eds. Jiří Brabec, Jiří Gruša, Petr Kabeš a Jan Lopatka. [Praha] 1978xx [formát A4, nsvázáno]; 2. doplněné vydání s pozměněným podtitulem (Pokus o rekonstrukci dějin české literatury 1948–1979) [Praha, Edice Petlice] 1980xx [na titulním listu 1979], [sv. 200]; tištěné [a doplněné] vydání Sixty-Eight Publishers, Toronto1982; další [doplněné a opravené] vydání s titulem *Slovník zakázaných autorů 1948–1980*. Eds. Jiří Brabec, Jiří Gruša, Petr Kabeš, Jan Lopatka a Igor Hájek. SPN, Praha 1991.

Slovník českých spisovatelů od roku 1945.

1 (A–L), 2 (M–Ž). Ed. Pavel Janoušek. Brána, Praha 1995 a 1998 = <<http://www.slovník-ceskeliteratury.cz/>>

Zach, Aleš: *Kniha a český exil 1949–1990*. Bibliografický slovník nakladatelství, vydavatelství a edic. Torst, Praha 1995.